

Nina Cvar

**Aleš Završnik, Katja Simončič (ur.):
Artificial Intelligence, Social Harms and Human Rights.
London: Palgrave Macmillan, 2023.
290 str., (ISBN 978-3-031-19148-0), 106,99 EUR**

Inovacije in tehnološki razvoj spreminjajo družbeno vez, toda razvojni premiki se ne odvijajo ločeno od družbenoekonomskega, političnega in kulturnega okolja, kar nam na primeru tehnologije umetne inteligence skozi pravni in etični okvir nazorno pokaže znanstvena monografija *Artificial Intelligence, Social Harms and Human Rights*, ki je v začetku leta 2023 izšla pri založbi Palgrave Macmillan, uredila pa sta jo Aleš Završnik in Katja Simončič.

V zadnjem času lahko spremljamo hiter razvoj strojnega sistema umetne inteligence, širša javnost pa se je s to tehnologijo morda prvič поблиže srečala ob t. i. velikih jezikovnih statističnih modelih, kot je npr. Chat GPT. Delovanje Chata GPT sloni na velikih količinah podatkov, na podlagi katerih ta podaja predvidevanja verjetnih zaporedij besed, četudi ne razume jezika v človeškem smislu.

Orodja z umetno inteligenco lahko pozitivno podpirajo številna družbena področja, po drugi strani pa lahko sistemi umetne inteligence kršijo temeljne človekove pravice, kodificirane v ustavah in zavezujočih mednarodnih pravilih. Tudi sicer ti sistemi ne posedujejo t. i. etičnega razumevanja sveta, vendar pa lahko o njih morda najlažje razmišljamo prav z vidika naravne (človeške) inteligence in njenih specifičnosti.

Čeravno se monografija, ki vključuje deset prispevkov, analize mesta umetne inteligence v sodobni družbi loteva skozi prizmo človekovih pravic – zanima jo, v kolikšni meri jih umetna inteligenca krši oz. kakšne so implikacije njenega delovanja za človekove pravice – vse analize prinašajo svež, predvsem pa dragocen in pomemben prispevek k razumevanju strojnega sistema umetne inteligence.

Delo, katerega osrednja stava je, da naj se pri razvoju pričujoče tehnologije upošteva interdisciplinarni pristop, je v grobem razdeljeno na dva velika epistemološka dela: prvi del obravnava različna področja, na katerih se lahko v povezavi z umetno inteligenco pojavijo kršitve človekovih pravic v sklopu kazenskega pravosodja in kazenskega pregona, sodobnega vojskovanja in horizontalnih zasebnopravnih razmerij, kot je npr. zaposlovanje, drugi del pa se osredotoča na politike in modele upravljanja z umetno inteligenco; ob tem vključuje široko mrežo vključenih deležnikov, raziskovalni poudarek pa namenja tistim pristopom, ki bi lahko zagotovili kar največjo splošno javno korist, vključujoč poglobljen pretes učinkov na različne zakonske pravice.

Glede na to, da gre pri umetni inteligenci za strojni sistem, ki deluje tako, da lahko z uporabo strojnih in/ali človeških podatkov in vhodnih podatkov vpliva na okolje z izdelavo rezultata za določen nabor ciljev, avtorice in avtorji monografije izpostavljajo oblikovanje ustreznega pravnega in etičnega okvira, v katerem naj se odvija razvoj tega sistema.

Tudi sicer je morda največja odlika dane monografije, da ji uspe ujeti edinstveno ravnovesje med obravnavo tematik, povezanih z umetno inteligenco, človekovimi pravicami in etiko, obenem pa prek analiz sama podaja zanimivo mešanico družboslovnih in humanističnih diskurzov skupaj z računalniškimi znanostmi in tehniko.

Knjigo odpre prispevek *Artificial Intelligence and Sentencing from a Human Rights Perspective*, ki se ukvarja z vpeljavo umetne inteligence v kazenskopravni postopek, ob tem pa tematizira številna kompleksna pravna vprašanja, ki so bodisi nadaljevanje obstoječih problematik bodisi gre za povsem nove izzive, pri čemer se morda za najbolj lucidnega izkaže poskus analitičnega preseka z analizo UI v kazenskem pravu. Sledi besedilo *Technical and Legal Challenges of the Use of Automated Facial Recognition Technologies for Law Enforcement and Forensic Purposes*, ki podaja premislek o tehničnih in pravnih izzivih uporabe tehnologij samodejnega prepoznavanja obrazov za namene kazenskega pregona in forenzike, a ob tem opozarja na nezanesljivost takšnih metod, saj je avtomatizirano prepoznavanje obrazov po svoji naravi verjetnostno, zaradi česar je treba vzpostaviti ustrezne celovite zakone, s katerimi bi se zapolnila regulativna praznina. V nadaljevanju monografija postreže z ekskurzom v sodobno vojskovanje, in sicer s poglavjem *Artificial Intelligence, International Law and the Race for Killer Robots in Modern Warfare*, ki ponudi kritičen premislek o vplivu umetne inteligence na vojaško logistiko, obveščevalno dejavnost in nadzor. Poleg izrisa geopolitičnega konteksta posebno pozornost namenja rabi brezpilotnih letal, podobno kot analiza tehnologije samodejnega prepoznavanja obrazov pa tudi pričujoči prispevek poziva k oblikovanju skladnega, zavezujočega mednarodnega pravnega okvira za uporabo brezpilotnih letal, ki naj med drugim določa, da morajo vsa brezpilotna letala z umetno inteligenco sloneti na ustreznem človeškem nadzoru. Z diskriminatornimi učinki avtomatiziranega odločanja na področju zasebnega prava, natančneje na področju zaposlovanja ter dostopa do blaga in storitev ter njihove dobave, se ukvarja poglavje *Artificial Intelligence and the Prohibition of Discrimination in the EU: A Private Law Perspective*, ki se sklene s predstavitvijo mehanizmov t. i. algoritemske vladnosti, izpostavljajoč, da so najbolj problematične tiste odločitve, ki jih sprejmejo algoritmi, pri katerih zaradi uporabe neustreznega merila ali niza meril – samoučeči se algoritmi kot merila izberejo npr. narodnost, rasno ali etnično poreklo ter invalidnost – prihaja do prikrite diskriminacije.

Prvemu sklopu monografije, ki ga sestavljajo štiri poglavja, sledi drugi sklop s šestimi besedili, ki pod drobnogled postavljajo različne problematike, povezane s politikami upravljanja z umetno inteligenco in njenimi različnimi oblikami uporabe. *In Defence of Ethics and the Law in AI Governance: The Case of Computer Vision* obravnava presečišče pravne in etične skladnosti sistemov umetne inteligence na področju raziskav in razvoja s ciljem določiti predhodna etična in pravna tveganja na izbranem področju in z osrednjim pozivom, naj bosta pravo in etika vključena v oblikovanje politik in pripravo postopkov odločanja, pri čemer pa ne pozabi podati niti premisleka o odnosu med pravom in etiko. Odlika poglavja je njegova izrazita interdisciplinarnost, ki se med drugim odraža v navedbi družbenih in etičnih posledic orodij UI na številnih področjih, od bančništva in finančnega sektorja, zaposlovanja in sodnega sistema pa vse do izobraževanja, vključno z velikimi jezikovnimi modeli. Najpomembnejši poudarek izbranega poglavja je kritika

stališč, ki tehnologijo razumejo nevtrarno. Tudi naslednje besedilo, *What Role for Ethics in the Law of AI?*, obdeluje področje etike, in sicer v navezavi na procese algoritemskega sklepanja ter na razmerje med etiko in pravom. Ob tem npr. podaja poglobljeno analizo evropskega pravnega okvira, za katerega avtorica pravi, da sloni na zaščiti temeljnih pravic, katerih skupno jedro je koncept človekovega dostojanstva. Temu doda zanimivo razpravo o razmerju med etiko, moralo in prevpraševanjem artificialnosti inteligence oz. uma, sklene pa ga s premislekom o razmerju med nezavezujočnostjo etičnih smernic in pravom.

Ali lahko govorimo o komputacijski etiki, katere interes so algoritmi za sprejemanje etično sprejemljivih odločitev? Raziskava *Introduction to Computational Ethics* prek dveh glavnih usmeritev – pristopov od spodaj navzgor in pristopov od zgoraj navzdol, ki jih tudi sicer najdemo v policy modelih digitalizacije – naslavlja prav vprašanje komputacijske etike, pri čemer podaja taksonomijo komputacijskih pristopov, analizo pa zaključí s predlogom hibridnih metod, ki združujejo pristopa od spodaj navzgor in pristope od zgoraj navzdol, kar naj bi omogočilo učinkovite modele odločanja. Razmerje zasebnih podjetij, ki so v aktualni ekonomskopolitični konstelaciji ključni razvijalci umetne inteligence, do mednarodnega prava človekovih pravic naslavlja študija *Artificial Intelligence and Human Rights: Corporate Responsibility Under International Human*. Četudi, kot nas pouči izbrano poglavje, je bil s sprejetjem (pravno nezavezujočih) mednarodnih standardov za varstvo človekovih pravic s strani zasebnih podjetij dosežen določen napredek v smeri pravne varnosti, še naprej ostajajo odprta nekatera vprašanja glede odgovornosti podjetij, ki razvijajo UI. Pričujoče besedilo sloni na normativnem pristopu, ki mu omogoča sistematično in dobro strukturirano analizo odnosa med zasebnimi podjetji, UI in človekovimi pravicami. Glede na to, da je – tako avtorica poglavja – možnost, da UI negativno vpliva na človekove pravice, očitna, po drugi strani pa mednarodni pravni okvir človekovih pravic (še) ne določa jasnih standardov za podjetja, ki razvijajo UI, je moč reči, da je osrednji poziv avtorice članka oblikovanje sodelovanja med praktiki, oblikovalci prava in politike ter akademiki – slednje naj bi bilo po njenem ključnega pomena za razjasnitev odgovornosti podjetij s področja umetne inteligence in prenos spoštovanja človekovih pravic podjetij v zvezi z umetno inteligenco v izvedljive postopke v praksi.

Svojevvrsten, a pomemben odmik od drugih vsebin monografije predstavlja predzadnje poglavje *As Above so Below: The Use of International Space Law as an Inspiration for Terrestrial AI Regulation to Maximize Harm Prevention*, v katerem se avtorja osredotočata na potencial UI za preprečevanje škode, ki izhaja iz degradacije okolja, vključujoč podnebne spremembe, onesnaževanje okolja, ekstremne vremenske razmere in naravne nesreče. Ker mnogi fenomeni naštetih področij obravnave segajo tako rekoč onkraj planeta, poglavje odpira tudi izzive vesoljskega prava. V tem oziru besedilo deluje celo multidisciplinarno, a poudarja, da bi lahko nekatera načela vesoljskega prava služila kot koristno vodilo pri razvoju mednarodnega pravnega okvira za uporabo umetne inteligence na Zemlji.

Rdeča nit monografije *Artificial Intelligence, Social Harms and Human Rights* sta res pravo in etika, a njeno teoretsko propulzivnost gre iskati prav v interdisciplinarni

metodološki nameri, ki jo kot tako smelo sklene sklepno, sociološko osnovano poglavje z naslovom *Democratizing the Governance of AI: From Big Tech Monopolies to Cooperatives*. Poleg navedbe teze o UI kot mestu kulminacije alienacije avtorici v besedilu na eni strani ponudita kritičen pregled različnih vidikov monopolizacije UI, npr. problem koncentracije raziskav in inovacij pod okriljem korporacij in elitnih univerz, na drugi strani pa s predlogom o preoblikovanju velikih tehnoloških podjetij v zadruga z lastninskimi deleži njihovih članic in članov poudarita nujnost demokratizacije UI. Prav demokrati-zacija in javno dobro ter ustrezen pravni in etični okvir pa so tako rekoč konceptualna veziva predstavljene monografije.

Lucija Klun

**Mateja Sedmak, Fernando Hernandez-Hernandez,
Jana M. Sancho-Gil and Barbara Gornik (Eds.):
Migrant Children's Integration and Education in Europe:
Approaches, Methodologies and Policies. Barcelona:
Ediciones Octaedro SL.
374 p., (ISBN 987-84-18615-37-5), Open Access**

The book's strengths are at the same time what makes it a strenuous read as a whole – the authors write about migrant children's integration in a range of different national contexts including Italy, the UK, Spain, Slovenia, Poland, Greece and Brazil. While jumping contexts throughout the chapters calls for some cognitive acrobatics, the book achieves a wonderful result – a wide and detailed outlook on the "integrational landscapes" across two continents. Despite these geographical ambitions, there are still many moments when one thinks: "Oh, but it is the same everywhere". While these moments certainly help sustain the thread running through the book, they have a downside. The similarities between different national contexts often surface as common conceptual and terminological confusions, shared (unresolved) problems, and shared (unrealised) convictions.

The first similarity, shared conceptual and terminological confusion, leads many authors on a mission to comb through the "multiplicity of academic and political debates" (p. 21). This takes the form of disentangling the terminological duos, trying to understand how one differs from the other, where one "ends" and the other "begins", for example: integration vs. inclusion, integration vs. assimilation, multicultural vs. intercultural education, mostly to the point of siding with one more than the other (integration trumps assimilation), settling on the view that they are almost synonymous (see the "Introduction", p. 22 for a discussion of the interchangeability of the terms integration and inclusion in the European Commission's Action Plan), or transcending them all through a "child-centred approach", which apparently moves beyond the thinking in either model (p. 114). While these debates are valuable, resolving the dubious dichotomies exceeds the book's scope. Therefore, it may have been more sensible to compress the debatable dichotomies into a single chapter (Chapter 2 is the closest at doing this comprehensively) and then leave them as they are – an unsteady, albeit useful descriptive and normative foundation for educational policy and practice.

The second similarity, "shared problems", refers primarily linked to the PISA test results of first-, second- and third-generation migrants, which are persistently lower than their "native" peers. Although underperforming is seen less with each new generation (Schleicher, 2019), this cannot be convincingly attributed to successful educational policies. Other challenges explored by authors in the book are: discriminatory attitudes which affect migrant children's well-being and performance, migrant children's marginalisation at the intersections of families' low socio-economic status, housing and material situation, age, ethnicity, gender, language, legal status. Some authors speak about (unhelpful)

victimisation of children, which frames them as vulnerable and lacking in agency, being mere observers of cultural clashes or contradictions. Many authors present racist and anti-migrant currents in politics and culture, which affect national and local integration policies. They describe the authorities as remaining "suspicious" (p. 286), openly reluctant and xenophobic, or insistently ignorant of the growing diversity in classrooms. These unwelcoming contexts are largely revealed as the insufficient professional training of teachers (Chapter 8) and ineffective policies of placing children in classrooms. The latter sometimes entails being immediately immersed into the regular classes, which leaves migrant students isolated from teachers and classmates they cannot communicate with, and exposed to lessons they do not understand. This type of "sponge integration" is evidently very harsh, futile and leads to children feeling incompetent and powerless. "All these deficits", as authors observe (p. 191) with respect to the Slovenian case, "increase the risk of school failure". At the other end of the spectrum, migrant children are streamed into a parallel schooling system, like what commonly occurs in Greece's refugee hospitality centres. Researchers working in a refugee camp on mainland Greece observed such segregation persisting despite the protests of the parents and children, with the authorities insisting that students would find "mainstream school attendance too difficult" (p. 323). Chapter 2 provides a comprehensive basis for considering these problems through an overview of European policy and legal documents, recommendations and academic articles of recent decades, following the "trends in integrating migrant children through education ..." (p. 63). The chapter thus gives useful tools for exploring, ordering and understanding the lively flurry of problems arising during the educational integration of migrant children in different contexts.

As concerns the similarity of "shared (unrealised) convictions", one of these in particular stands out. All authors share the view that education is an immensely important factor in migrant's integration, "one of the most important and powerful resources promoting participation and inclusion" and schools especially a "major vehicle for inclusion /.../ and promoters of diversity" (p. 71). As such, the institutions and educators within them seem to carry a considerable burden. They are not only responsible for migrant children's language learning and educational progress, but also for the integration of their families (by involving families in school-organised activities), nurturing democratic and cohesive societies, promoting tolerance and respect for diversity or, as the introduction to the book reads: "the integration of migrant children in preschool and school settings has proven to be especially effective in building an inclusive and equal society, avoiding future social exclusion that leads to poverty and exploitation" (p. 18). These goals, while admirable and perfectly defensible, add substantial pressure on educational institutions – it remains unclear how to boost the enthusiasm of pedagogical workers for such grandiose tasks. Research with teachers (Chapters 8, 9, 10, 11) generally showed that professional training has yet to prepare them to tackle the quotidian tasks of including certain migrant children in given classrooms, and only then – possibly – to task them with elevation of social cohesion.

Another firm conviction is uniquely shared by the book's authors and is less common in the integration scholarship generally – the project MiCREATE, which was specifically

based on nurturing the 'child-centred approach' in research, policy and education. These cornerstones resonate throughout the book principally as methodological remarks: the idea is to enhance research methods that hold more resonance for children's lives and those promising to encourage their participation like photovoice, short films, the "draw and write" method, focus groups, narrative interviews and autobiographical stories. A few authors mention the need to remove the power from the adult (researchers) to the children themselves, and provide them with an opportunity to express their opinions and ultimately impact policymaking in relation to themselves and their 'own' integration. References are made to children's voices in various chapters: the insistence that children must be "given a voice" (p. 49), the "challenge of hearing their voice" (p. 303), the researcher's role in enhancing children's voices by "making their views, opinions and desires heard" (p. 114) and, finally, that participatory research has to "include representation of participants' voices" (p. 173). Notwithstanding the promising methodological 'toolbox' and unanimous conviction that research should be (and was) child-centred, hardly any children's voices appear in this book. One exception is in Chapter 5 where children's agency is presented through dialogues with a researcher. While the authors have written articles incorporating several of the children's views elsewhere, this book unfortunately misses its own subjects. It would be valuable to see children's visual contributions or read selected raw data from their interviews. These could prove to be epistemologically enriching or maybe too scattered, too loosely connected to make up a data set. Either way it would be interesting and relevant to read and see children's contributions.

References

Schleicher, Andreas (2019): PISA 2018: Insights and Interpretations. Paris: OECD.

Nina Perger

Vlado Kotnik. Trans(spol)nost. Arheologija trans/vednosti.

Ljubljana: Krtina, 2022.

523 str., (ISBN 978-961-260-151-5), 40 EUR

V času, ko diskurzi in prakse, povezani s spoli in delanjem spolov, vključno s transspolnostjo, vse intenzivneje zavzemajo svoj prostor v družbenopolitičnem in civilnodružbenem smislu, tako v smislu intenziviranja raznolikosti praks kot tudi v smislu izrazitejših poskusov marginaliziranja transspolnosti, se zdi, da znanstvene tematizacije pojava transspolnosti specifično v slovenskem prostoru nekoliko zaostajajo, vsaj v primerjavi z mednarodno znanstveno produkcijo. Transspolna vednost je v zahodnem prostoru polja znanosti od devetdesetih let 20. stoletja razmeroma institucionalno konsolidirano akademsko polje, kar pa ne pomeni, da je kot tako tudi razbremenjeno vseh izzivov in poskusov devalorizacije v smeri »manj znanstvene« znanosti, tako znotraj polja znanosti kot tudi zunaj njega. Z delom, ki je predmet te recenzije in katerega namen je primarno ponuditi »panoramski razgled po relevantni transspolni učenosti« (str. 13), pa ta vednost, kot zapiše avtorica, potrka »tudi na vrata slovenske akademije« (str. 13).

Delo, ki sestoji iz štirih obsežnejših vsebinskih sklopov – trans vednosti, trans zgodovin, trans teorij in trans medijev –, v osnovi zasleduje podrobnejši popis družbenozgodovinskih praks tematiziranja in konstituiranja pojava transspolnosti in »življenja« transspolnosti v različnih registrih. Prva dva dela vključujeta nepogrešljiv pregled delovanja zgodovinskih oblastnih režimov, od produkcije institucionalne vednosti o transspolnosti, ki se s svojimi učinki patologiziranja odklonov od spolnih in seksualnih norm še posebej tesno vpenja v produkcijo vednosti medicine, do seksologije, zlasti kot se je razvijala na prelomu 19. v 20. stoletje. Ključni doprinos slednje je, kot izpostavi avtorica, v tem, da pojav spolne neskladnosti začne obravnavati kot svojstvenega, in ne v okviru seksualne nenormativnosti (homoseksualnosti) oziroma v okviru poskusa »posnemanja heteroseksualnosti« (str. 74). Ob bok tovrstnim tematizacijam avtorica postavlja – prav tako nepogrešljivo – obravnavo zgodovinskih praks *živetih* spolnih nenormativnosti, od antičnih transspolnih dinamik do baročnega »igranja s spolom«, če izpostavimo le dve izmed mnogih obravnavanih, ki so, kot opozori avtorica, vendarle vsaj v nekaterih primerih tudi pomembno zaznamovane z družbenorazrednimi pogoji (str. 159). V tretjem delu avtorica podrobno obravnava pretekla in sodobna teoretska orodja – od že omenjene seksološke teorije do bolj družboslovno in humanistično zaznamovanih teoretskih aparatov, vključno z interakcijsko, identitetno in feministično teorijo –, tako z vidika njihovih omejenih dometov v premislekih o transspolnosti kot tudi z vidika njihovih doprinosov h kasnejšemu formiranju transspolnih študij. Pri tem avtorica poglobljeno in natančno popiše tenzije in omejitve tam – v nekaterih (trans izključujočih) feminističnih pristopih, kvirovskih in gejevsko-lezbičnih študij –, kjer jih z vidika teoretskih sorodnosti ter bližnjih srečanj s primežem spolnih in seksualnih normativnosti, ki prečijo »subjekte« in »objekte« preučevanja, morda ne bi pričakovale, in kjer bi, ravno obratno, pričakovale,

kot zapiše Ahmed (2016: 34), »naklonjenost kladiv«, ki *skupaj* preoblikujejo svet, ki se upira realnosti spolne in seksualne raznolikosti. V zadnjem delu avtorica ponudi podroben popis medijske in kulturne produkcije, povezane s transspolnostjo in spolno nenormativnostjo – tudi v Sloveniji –, ki prehodi dolgo pot od molka in nevidnosti do senzacionalističnih upodobitev in nenazadnje, predvsem od devetdesetih let prejšnjega stoletja naprej, v kompleksnejše in realnejše upodobitve v literaturi in filmih ter na odrih in televiziji. Pri tem je tovrstne produkcije, kot izpostavlja avtorica, pomembno misliti ne le same po sebi, temveč tudi oziroma predvsem v povezavi s širšedružbenimi učinki – formiranja odnosa do transspolnosti v širši javnosti –, pa tudi, nenazadnje, z upodabljanjem izkušenske dimenzije transspolnosti, ki je pomenljiva tudi z vidika samoraziskovanja lastne spolne zaznamovanosti in spolne identitete.

»Zgodovinski pregled transspolnih manifestacij« (str. 137) je še posebej pomenljiv, in sicer vsaj z dvojnega vidika. Prvič zaradi tega, ker s samim prikazom zgodovinske kontinuitete »situacij spolne spremenljivosti, dvoumnosti in neskladnosti« (str. 138) nasprotuje družbeno prevladujočim težnjam po zdravorazumskosti v relaciji z razumevanjem spola, ki se zgošča okoli in v strukturi spolnega binarizma in ki je, bourdieuevsko (Bourdieu 2010: 4), osnovana na sočasnosti dveh medsebojno podpirajočih se procesov, namreč ahistorizacije in naturalizacije, s pomočjo katerih se družbena konstrukcija spolov prikrije kot družbenozgodovinski produkt in prikaže kot tisto »najbolj naravno v družbenem redu«. Povedano drugače, s historizacijo transspolnih manifestacij v njihovi raznolikosti avtorica ponuja orodja za denaturalizacijo spola včeraj in danes, obenem pa z njo prikaže, da v sodobnih živetih transspolnih manifestacijah – v nasprotju z idejami o LGBTIQ+ indoktrinacijah, agendah in domnevnem »pohodu« LGBTIQ+ ideologij skozi družbene institucije in iz tega izpeljanih domnevnih grožnjah o razpadu družine, nacije, civilizacije – ni moč najti niti neke nove grožnje obstoječemu (spolnemu) redu niti neke specifične posledice posebne dekadenc(e) sodobne družbe. Drugič, zgodovinska kontinuiteta spolne nenormativnosti, še posebej takrat, ko jo sočasno, vzporedno ali zaporedno spremlja tudi obravnava oblastnih režimov, ki poskušajo – tudi ali pa predvsem s sklicevanjem na avtoriteto znanosti – podrežati to, kar se percipira kot odklonsko in kar se skozi percepcije, podprte z močjo celotnega družbenega reda in njegove normativnosti, tudi (oziroma še) vzpostavlja kot tako, kaže na konstantnost brbotanja spolne nenormativnosti in/ali transspolnosti, ki primežu spolne (in seksualne) normativnosti kontinuirano in vsaj v delu uhaja(ta).

V relaciji z obema zgoraj obravnavanima vidikoma – odkritih in skritih stalnic dominacije, povezanih s spolom (gl. npr. Bourdieu 2010), pa tudi konstantnih upiranj – pa delo z razgledom po zgodovinskih in sodobnih produkcijah institucionalne vednosti, ki je še posebej v preteklosti, v določeni meri pa tudi v sodobnosti, na primer v okviru trans izključujočih feminizmov kot najbolj očitnem primeru, delovala kot podaljšek (cis) normativnosti, utrjevanja s spolom povezanih norm in hierarhičnih razmerij med oblikami vednosti (znanstveno posvečena vednost v relaciji s praktično vednostjo), po svoje kliče tudi k odgovornosti pozicioniranj in praks znotraj akademskega sveta.

Avtorica ob sistematičnem pregledu intelektualnih in teoretskih predhodnic transspolnih študijev, ki so s svojimi teoretskimi prelomi, zamiki, obrati in oplajenji formirali

tako imenovane transspolne episteme, tj. znanstveno validirane »sistemske transspolnosti vednosti« (str. 87), ki producirajo vednost o transspolnosti »od zgoraj navzdol«, izpostavi tudi pomen t. i. (akademske) vrnitve transspolne vednosti. Slednjo obravnava kot podrejeno in podjarmljeno vednost v smislu podrejenosti vednosti, ki (in kot) jo proizvajajo transspolni ljudje »kot akademski in intelektualni agensi« (str. 89) in kot ne-akademski agensi v smislu praktične, akterske vednosti (str. 90), na drugem mestu pa ob bok slednjim v kontekstu transspolne vednosti oziroma njenega najnovejšega korpusa – transspolnih študij – pridodaja tudi »cisspolno eruditsko vednost« (str. 103). Če vnaprejšnji predsodek, ki pogosto bremeni »cisspolno vednost« o transspolnosti (še posebej takrat, ko se formira mimo doprinosa transspolnih oseb, in takrat, ko se formira s pokroviteljstvom sorodnih manjšinskih vednosti), »ni popolnoma neutemeljen«, kot zapiše Bourdieu v povezavi z razmislekom o lastnem analitskem delu, povezanim z moško dominacijo (2010: 132–135), s čimer se seveda strinjamo, pa se vendarle pojavlja premislek o tem, v kolikšni meri je problem vednosti o transspolnosti v sami cisspolnosti znanstvenice oziroma teoretičarke, na kar nas lahko napeljuje raba izraza »cisspolna vednost«. Ali ni nemara osrednji problem domnevno »cisspolne vednosti« v tem, da znanstvenoanalitsko delo ni docela in celovito opravljeno – k čemur je po svoje tudi družbeno spodbujeno –, predvsem z vidika (nepremišljene ali ne docela premišljene) rabe tistih »miselnih orodij« (Bourdieu 2010: 134), ki so pravzaprav proizvod samih spolnih struktur družbenega reda, ki se jih ravno skuša (pre)misлити, tj. cisnormativnosti. Če slednje drži, potem je problematična točka pravzaprav vednost, ki ne misli samih danih prevladujočih družbenih pogojev spolnega reda, temveč meje svojih misli strukturira po njihovih mejah in znotraj njih, ne pa sama spolno zaznamovana pozicija po sebi. V vsakem primeru pa je – tako na ravni *homo academicus* kot tudi na ravni *homo ordinarius* (str. 241), torej tako na ravni agensa akademskega življenja kot tudi na ravni agensa vsakdanjega življenja in njegovih praks – ključna, kot zapiše avtorica, generalizirana »deciseseksizacija« sveta (str. 65), vključno z miselnimi orodji, s katerimi preučujemo svet, katerega del smo tudi same.

Pričujoča recenzija je v doseganju svojega namena zagotovo necelovita, saj je delo *Trans(spol)nost: Arheologija trans/vednosti* obsežno, izčrpno in širokopotezno, zato je prikaz narejen po podobnem načelu, kot se avtorica dela loteva svojega projekta z vidika zgodovinskega pregleda »predtransspolne dobe«, tj. po načelu »odbiranja« (str. 137). Nedvomno pa gre za prispevek, ki je, še posebej upošteva nekolikšno zaostajanje »življenja« znanstvene transspolne vednosti v slovenskem prostoru v primerjavi z zahodnim prostorom, toliko pomembnejši, ne le za samo področje transspolne vednosti in tudi ne le za njej sorodne vednosti, temveč – še posebej v luči diskusije družbene umeščenosti institucionalne produkcije vednosti – za vednost kot tako. S tega vidika naj trk tovrstnega dela na vrata slovenske akademije odzvanja.

Literatura

Ahmed, Sara (2016): An affinity of hammers. *TSQ: Transgender studies quarterly*, 3 (1–2): 22–34. DOI:10.1215/23289252-3334151.

Bourdieu, Pierre (2010): *Moška dominacija*. Ljubljana: Založba Sophia.

Primož Krašovec

Louis Althusser: Za Marxa.

Ljubljana: Založba /*cf., 2023.

Prevod: Maja Breznik in Slavoj Žižek.

334 str., (ISBN 978-961-257-173-3), 30 EUR

Knjiga *Za Marxa* nadaljuje renesanso prevodov Althusserja v slovenščino – ti so se začeli v osemdesetih s prvim prevodom *Ideologije in ideoloških aparatov države* (1980) ter *Filozofijo in spontano filozofijo znanstvenikov* (1985), nadaljevali z *Izbranimi spisi* (ki poleg *Ideologije* vsebuje še dva spisa »srednjega« Althusserja in pozni *Podtalni tok materializma srečanja*) leta 2000 in nato presahnili do 2017, ko je izšel prevod *Predavanj o Rousseaju* – in je skupaj z *Branjem Kapitala* (2018) najpomembnejši del »zgodnjega« Althusserja oziroma Althusserja strukturalističnega marksizma iz šestdesetih let prejšnjega stoletja, ki je bil v dosedanjih prevodih odsoten, čeprav sta obe deli močno vplivali na lokalno bolj znana in vplivnejša dela iz sedemdesetih, kot je *Ideologija*.

Za Marxa uvede tako splošni teoretski horizont oziroma problematiko, ki jo je Althusser kasneje razvijal in samokritično predeloval v sedemdesetih, kot tudi že nekatere ključne koncepte, ki bodo kasneje nastopali v *Ideologiji* in drugod. V tej razsežnosti – razširitve in dopolnitve teoretskega horizonta/problematike – je glede na lokalni teoretski pomen *Ideologije* in drugih že prej prevedenih Althusserjevih del prevod *Za Marxa* nedvomno aktualen in teoretsko relevanten (poleg že omenjenih zametkov konceptov teorije ideologije vsebuje tudi zametke razmerja med filozofijo in znanostjo, ki ju Althusser nadalje razvija v *Filozofiji in spontani filozofiji znanstvenikov* ter *Leninu in filozofiji*) ter predstavlja nekakšen teoretski *prequel* nekaterim že prevedenim delom.

A hkrati to ne izčrpa teoretskega potenciala *Za Marxa*, saj poleg že omenjenega vsebuje tudi izčrpno kritiko humanističnega marksizma oziroma branj Marxa, skozi katero Althusser razvija antihumanistično strukturalistično branje Marxa. Ali, rečeno drugače, koncepti, ki jih Althusser kasneje razvije v smeri teorije ideologije in marksistične epistemologije in ki so v zametkih prisotni že v *Za Marxa*, so »organski« del njegove kritike humanizma, kar je kontekst, ki je v dosedanjih prevodih Althusserja manjkal in ga prevod *Za Marxa* pomembno dopolni. Osnovni koncept te kritike humanizma, ki se deloma nadaljuje tako v Althusserjevi kasnejši marksistični epistemologiji in teoriji ideologije in ki se prvič pojavi ravno v *Za Marxa*, je epistemološki rez. Gre za predelavo Bachelardovega koncepta epistemološkega preloma, s katerim je ta pokazal, da se znanost ne razvija linearno in kontinuirano na način vse natančnejšega in izčrpnjšega spoznavanja svojih predmetov, temveč, nasprotno, na način diskontinuitet in prelomov.

A medtem ko so za Bachelarda epistemološke ovire, ki motijo razvoj znanosti, individualno psihološke in je tisto, kar se upira znanstvenemu mišljenju, vsakdanje mišljenje, so za Althusserja epistemološke ovire strukturne in se znanosti upira ideologija. Znanstvena teorija se lahko vzpostavi le z rezom s predhodno ideološko problematiko, in ravno ta rez, po katerem se Marxova teorija razlikuje od humanistične ideologije, je

tisto, kar Althusser raziskuje v *Za Marxa*. Zgodovinski kontekst te raziskave so razprave o marksistični teoriji in politični strategiji, ki so sledile Stalinovi smrti (1956 – *Za Marxa* prvič izide leta 1965) ter (samo)kritičnim komunističnim in marksističnim refleksijam stalinističnega terorja v Sovjetski zvezi. Tedanje razprave o marksistični teoriji, ki naj bi bila zmožna tako kritično ovrednotiti kot intelektualno preseči stalinistično obdobje komunistične zgodovine, so (tako na socialističnem vzhodu – primer je jugoslovanska Praxis šola v šestdesetih – kot znotraj zahodnega marksizma) kot teoretski problem stalinizma večinoma opredelili pretirano objektivistično branje Marxa, prevelik poudarek na *Kapitalu* in zanemarjanje Človeka, etike in humanosti ter kot rešitev predlagale antropocentrično branje Marxa in povratak k njegovim zgodnjim delom (predvsem *Pariškim rokopisom*), skratka marksistični humanizem.

Za Marxa je neposredna kritika teh tendenc v tedanjem marksizmu. Motivacija za njo je slutnja, da se z njimi marksistična teorija nevarno približuje meščanski, liberalni ideologiji (ki se je, vsaj v regionalnem kontekstu, potrdila s konverzijo jugoslovanskih humanističnih marksistov v liberalizem konec osemdesetih in v devetdesetih) in s tem izgublja tako svojo kritično teoretsko razsežnost kot zavezanost revolucionarni komunistični politiki. A obenem zaradi kontaminiranosti s stalinizmom neposredna reafirmacija »objektivističnega« marksizma in poudarka na *Kapitalu* ni bila mogoča oziroma je zahtevala teoretsko inovacijo. Althusserjeva rešitev tega problema je bila že omenjena izposoja koncepta epistemološkega preloma in njegova predelava v epistemološki rez, ki ločuje teorijo od ideologije. Mladi, humanistični Marx je tako postal ideološki Marx oziroma Marx, ki je začel razvijati svojo teorijo v »mediju« takratne meščanske ideologije – mladoheglovskega idealizma. A sčasoma je začel opuščati začetne koncepte (denimo človeško bistvo in odtujitev) in mladoheglovske filozofije ni kritiziral več od znotraj, temveč je začel razvijati svojo teoretsko problematiko in nove koncepte (denimo družbena formacija, razredni boj, produkcijski način). Epistemološki rez, znotraj katerega se Marx emancipira od humanistične ideologije, je Althusser lociral v *Nemški ideologiji*, za katero je kasneje Marx slavno napisal, da sta v njej z Engelsom opravila s svojo poprejšnjo filozofsko vestjo.

Althusserjeva teza je radikalna – za Althusserja Marx ni bil nikoli zares heglovec, temveč se je tudi v mladostnih spisih že poskušal izviti iz heglovske problematike, zato tudi za branje Kapitala Heglova teorija ni relevantna, saj je bila (razen nekaj sarkastičnih opazk in podobnosti na ravni besed, ne pa tudi teoretske strukture) že popolnoma opuščena. Četudi bi se dalo kritiko humanističnega marksizma verjetno izvesti tudi brez nje, lahko Althusserjevo kritiko Hegla v Marxu razumemo v širšem kontekstu kompleksne intelektualne zgodovine pariških šestdesetih, kjer je kritika Hegla s strani Althusserja, Foucaulta, Deleuza in drugih pripravljala teoretski teren za strukturalizem in poststrukturalizem (katerih ključni klasični filozofski referenci sta bila Spinoza in Nietzsche) – in ravno strukturalistična teorija, ki jo je v Franciji pred Althusserjem inavguriral Lévi-Strauss in vzporedno z Althusserjem razvijal Lacan, je bila tista, ki je Althusserju omogočila antihumanistično branje Marxa.

Knjiga *Za Marxa* sicer ni ukinila humanizma v teoriji – ta je v družboslovju in humanistiki še vedno prisoten v obliki »manifestnih« predstav o človeku, individualnosti,

subjektu in agency, a predstavlja zgodovinski dokument osnov kritike humanizma, ki je ravno zaradi njegovega vztrajanja še vedno aktualna in relevantna. Humanizem ni tako vztrajen zaradi svoje teoretske vrednosti niti ne nastopa vedno kot izdelana ideologija; prej je epistemološka ovira v osnovnem Bachelardovem pomenu (upiranje generičnega zdravega razuma znanstvenemu spoznanju) – in brez vztrajnega ponavljanja antihumanističnega epistemološkega preloma je tudi sodobna sociologija bolj ali manj le zdrav razum, obtežen s strokovnim žargonom.

V tej razsežnosti je prevod *Za Marxa* pomemben kot gesta oziroma intervencija – tudi če so nekatere podrobnosti v knjigi zastarele in vsi njeni koncepti (denimo razumevanje države kot orodja vladajočega razreda ali metafora baze in nadzidave) niso prestali preizkusa časa, je osnovni antihumanistični naboj (skupaj z osnovnim strukturalističnim premikom težišča teorije od substance k razmerjem) še vedno odločilen. Enako pomemben je tudi poudarek na avtonomiji teorije, saj lahko ob pregledu kasnejših zdravorazumskih kritik antihumanističnih teorij (denimo Foucaultove teorije diskurzivnih formacij, Deleuzove teorije afektov, Kittlerjeve materialistične teorije medijev ali Landove teorije tehnologije) hitro ugotovimo, da te izhajajo iz kriterijev, ki so teoriji zunanji in zanjo irelevantni, denimo, da antihumanizem ni uporaben za boje za socialno pravičnost, da je moralno ambivalenten ali da je preveč pesimističen, kot da bi bila vloga teorije moralno-bodrilna, in ne spoznavna. *Za Marxa* tako ne predstavlja toliko neposredno aktualne marksovske teorije (oziroma obstaja veliko kakovostnejših sodobnih marksovskih teoretskih del, predvsem povezanih z *Neue Marx Lektüre*) kot primer osnovnega teoretskega pristopa, ki je postavil sodobno teorijo.